

**УЛС ТӨРЧИЙН ЭРХ ЗҮЙН БА ЁС ЗҮЙН ХАРИУЦЛАГА: ЗААГ ЯЛГАА,
АЧ ХОЛБОГДОЛ****Д.Оюунчимэг**МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,
Улс төр судлалын тэнхимийн ахлах багш**Д.Ундрах**МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,
Улс төр судлалын тэнхимийн дэд профессор

Товч агуулга: Өдгөө Монголын улс төрд хамгийн ихээр хөндөгдөж буй атал хамгийн дутагдаж байгаа зүйл бол улс төрчдийн хариуцлага, тэр дундаа тэдний ёс зүйн хариуцлагын асуудал билээ. “Улс төрчдийн хариуцлагыг хэн, хэзээ, хэрхэн тооцох вэ? Улс төрчдөд хуулийн хариуцлага тооцож чадаж байна уу? Хуулийн хариуцлага хүлээлгэж чадсан эсэхээр улс төрчдийн хариуцлагыг дүгнэх нь хангалттай юу? гэх мэт хариу нэхсэн олон асуултыг хөндөж эрх зүйн болон ёс зүйн хариуцлагын зааг ялгаа, ач холбогдлыг тодруулахыг зорьлоо.

Түлхүүр үгс: хариуцлага, ёс зүй, парламентын гишүүд, эрх зүйн хариуцлага, олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл

Улс төр гэж чухам юу вэ? Улс төр хаана, хэзээ үүсдэг вэ? Хамтын шийдвэрийг ямар нэг арга хэрэгслийн тусламжгүйгээр гаргах боломжгүй үед улс төр үүснэ. Улс төр гэдэг бол нийгэмд үнэт зүйлсийг хуваарилан байршуулах, эрх мэдлийг тогтоох, нийтийн үйл хэрэгт хяналт тавин зохицуулах зорилгоор нийгмийн бүлгүүд, тэдгээрийг төлөөлсөн байгууллага, хүмүүс хоорондоо зөрөлдөж, зөвшилцөж байж нийтээр дагаж мөрдөх шийдвэр гаргаж, түүнийг хэрэгжүүлэх үйл явц юм. Энхүү үйл явц буюу улс төрийн харилцааг зохицуулдаг үндсэн хэм хэмжээнүүд бол “эрх зүйн хэм хэмжээ”, “ёс зүйн хэм хэмжээ”, “бүлгийн хэм хэмжээ”, “улс төрийн уламжлал” юм.

Эрх зүйн хэм хэмжээ нь төрөөс тогтоож, төрийн дэмжлэгтэйгээр хэрэгжиж байдаг онцлогтой бол *ёс зүйн хэм хэмжээ* хамгийн нийтлэг үйлчилж, хамгийн чухал үүрэг гүйцэтгэж байдаг онцлогтой. *Бүлгийн хэм хэмжээ* гэдэгт нийгмийн

тодорхой бүлгийн дэг жаяг, тухайлбал улс төрийн намын дүрэм зэрэг орно. Харамсалтай нь манай зарим нэг улс төрийн намын дүрэм хуулин дээгүүр давсан журмыг агуулж байх жишээтэй. Монголын улс төрд *улс төрийн уламжлал*, уламжлалт зан заншлууд, тухайлбал “төрийн тахилгат овоо”, “төрийн золголт” зэрэг нь эерэг, сөргөөр нөлөөлсөөр байна.

Улс төрийн хүрээнд гарч буй аливаа асуудал, зөрчил нэг бол “тогтолцооны шинжтэй”, эсвэл “нөхцөл байдлын шинжтэй” байх бөгөөд цөөн тохиолдолд дээрхи хоёр төрлийн зөрчил давхцах тохиолдол байх боломжтой. Улс төрч хэн байхаас үл шалтгаалан гарч ирж буй зөрчил, асуудал нь тогтолцооны шинжтэй зөрчил бол, харин улс төрчийн буруутай үйл ажиллагаанаас үүдсэн зөрчлийг нөхцөл байдлын шинжтэй, субъектив хүчин зүйлээс шалтгаалсан зөрчил гэж үзэж чухам энд л улс төрчидтэй хариуцлага тооцох учиртай.

Улс төрч гэж хэн бэ? Ямар хүнийг улс төрч гэх вэ? Хэн захирах ёстой вэ? гэсэн асуудал улс төр судлалын үндсэн асуудал байсаар ирсэн, цаашид ч байх буй заа. Суут сэтгэгч Аристотель “аристократууд” захирах ёстой гэсэн бол, Платон “философичид” буюу философи сэтгэлгээтэй хүмүүс захирах ёстой гэх зэргээр эл асуудал олон зууны туршид, олон арван сэтгэгчдийн анхаарлын төвд байсаар иржээ.

Өнөөдөр улс төрч гэж хэнийг хэлэх вэ? гэсэн асуудалд хандах хоёр өөр хандлага оршин байна. Үүнд: Эхний хандлага бол “Улс төрч бусдын адил л хүн. Тиймээс бусад хүмүүсээс ялгарах шаардлагагүй” гэж үзэх хандлага. Дараагийн хандлага бол “Улс төрч бусдын адил бус. Тиймээс бусад хүмүүсээс ялгарч байх ёстой” гэж үзэх хандлага. Эдгээр хандлагын аль нь зөв бэ? Аль аль нь зөв. Улс төрч хүн эдэлж хэрэглэх зүйлсээс эхлээд өдөр тутмын амьдралдаа бусдын адил энгийн байх нь зохистой бол харин үүрэг хариуцлага хүлээх хийгээд мэдлэг, ур чадварын хувьд жирийн иргэнээс давуу байж, ялгарч байх шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл улс төрч, жирийн иргэн хоёрын хэмжүүр, шалгуур, хүлээх үүрэг хариуцлага өөр.

Улс төрчдийг жирийн иргэдээс ялгаж байгаа өөр нэг зүйл бол эрх мэдэл. Эрх мэдэл гэдэг бол төрөлхийн бус, олгогддог зүйл. Хэн, хэнд, хэрхэн олгож байгаа нь гол асуудал. Улс төрийн эрх мэдэл гэдэг бол шийдвэр гаргах, шийдвэр гаргахад оролцох эрх мэдэл бөгөөд Х.Арендтын хэлснээр: “Эрх мэдэл гэдэг бол хамтран хийх үйлдэлд бусдыг өдөөж өгөх чадвар” юм¹. Өнөө үед эрх мэдэлд хүрэх нь Макиавеллийн дэвшүүлснээс арай өөрөөр өрнөх болсныг Америкийн

---

¹ Ж.Жаргал. Тоталитаризмын тухай Х.Арендтын онолын баримтлал. УБ.2009, 41-р тал.

социологич, сэтгэл зүйч, профессор Дачер Келтнер тодорхойлохдоо өнөө үед эрх мэдэлд хүрэх 5 алхам байна гэж үзсэн². Тэрээр “нийгэм бол ертөнцийг өөрчлөх гэсэн хүний суурь хэрэгцээнд тулгуурласан байгууллага” гэж үзжээ. Тиймээс ёс зүйн зарчмууд гэдэг нь энэхүү хэрэгцээг хэрэгжүүлэх боломжийг нь хүмүүст олгох арга хэрэгсэл юм. Эдгээр зарчмууд бүгд нийлээд өдөр тутмын амьдралдаа эрх мэдэлд хүрэх 5 алхам болно. Үүнд:

1. Эрх мэдлийн мэдрэмжээ ухаарагтун.
2. Даруу төлөв байдлыг дандаа санаж явагтун.
3. Бусдын тухай бодож, өгөөмөр зан гаргаж бай.
4. Хүндэтгэлээ ил гаргаж бай.
5. Эрх мэдэлгүй байдлын сэтгэлзүйн агуулгыг өөрчил гэсэн санааг дэвшүүлсэн

бол, Мишель Фуко “эрх мэдэл нь сүлжээ бүхий байгууллагуудаар дамжин хэрэгжиж, илрэн гардаг” гэж баталжээ³. Улмаар Дачер Келтнер орчин үед эрх мэдэл, нэр нөлөөг хэрхэн олдог бас хэрхэн алддаг тухай, улс төрийн коммуникацийн хэлбэр, хэв маяг хэрхэн өөрчлөгдөж буйг судлан дараахи дүгнэлтийг гаргажээ. Үүнд: “Бусдад нөлөөлөх чадвар нь хүмүүстэй тогтоосон харилцаа холбооны сүлжээнээс хамаардаг. Энэ нь өнөө үед фэйсбүүкийн 300 найз, 1200 танил, гэр бүл, 6-8 дотно найзыг (АНУ-ын дундаж тоо) хэлэх бөгөөд тэдгээр хүмүүсийн бусдад нөлөөлөх хэр хэмжээнээс энэ тоо өөрчлөгдөнө⁴ хэмээн дүгнэсэн байна. Харин Монголын нөхцөлд энэ тоо баримт илүү өргөн хүрээг хамарч гарах нь тодорхой юм.

Иргэн “хуулиар хориглоогүй болгоныг хийх” эрхтэй бол, харин улс төрч “хуулиар зөвшөөрсөнийг л хийх” эрхтэй байдгаараа ялгаатай. Чухамдаа энэ зарчмыг үл огоорсноос “...би яасан юм? ..би хууль зөрчөөгүй. ...би хуулийн хүрээнд ажилласан. Иймээс намайг ажлаас халах ёсгүй” хэмээн улс төрийн албан тушаалдаа үлдэх гэж шүүхэд ханддаг. Гэтэл эл зарчим жирийн иргэдэд үйлчлэх нь оновчтой бол харин улс төрчдөд оновчтой бус юм.

Өнөөдөр Монголын нийгэмд улс төрчдөд, тухайлбал парламентын гишүүдэд хариуцлага тооцох гол механизм нь тэдэнд хуулийн хариуцлага хүлээлгэх явдал гэж олон нийтийн нилээд хэсэг нь үзсээр байгаа, нөгөө талаас улс төрчид ч “би хууль зөрчөөгүй”, “би буруугүй” гэсэн хандлага давамгайлсаар байна. Хуулийн хариуцлага хүлээлгэх нь улс төрчийн хариуцлагатай эсэхийг

² Дачер Келтнер. Эрх мэдлийн парадокс, УБ., 2017, 154-158-р тал.

³ Дачер Келтнер. Эрх мэдлийн парадокс, УБ., 2017, 48-р тал.

⁴ Дачер Келтнер. Эрх мэдлийн парадокс, УБ., 2017, 40-р тал.

бүрэн илтгэх боломжгүй юм. Чухам энд л нэг талаасаа мэдээжийн боловч, нөгөө талаасаа ямагт дутуу анзаарагдсаар ирсэн буруу хандлага оршиж байна.

Улс төрчийн улмаар парламентын гишүүний хариуцлагыг дан ганц “хуулийн хариуцлага”-аар тооцох нь учир дутагдалтай юм. Хуулийн хариуцлага бол хариуцлага тооцох эцсийн хэлбэр. Хуулийн хариуцлагаас өмнө “ёс зүйн”, “улс төрийн”, “захиргааны” зэрэг хариуцлагын өөр өөр хэлбэрүүд байх бөгөөд улс төрчийн, парламентын гишүүний хариуцлагыг эдгээр хэм хэмжээнүүдээр дүгнэдэг байж гэмээнэ сая “хариуцлагатай улс төрчдийг”-ийг төлөвшүүлнэ.

Хувь хүнийг хийгээд улс төрийн бодлого шийдвэрийг “сайн, муу”, “зөв буруу” хэмээн үнэлэх хамгийн суурь хэмжүүр нь ёс зүй. Улс төрийн хариуцлагыг эрх зүйн үүднээс бус, ёс зүйн үүднээс хүлээх болсон нөхцөлд л улс төр цэвэр болох ба эргээд улс төрд ёс зүйн зохицуулалт зонхилох нь ардчилал оршин тогтнох үндэс ажээ.

Улс төрчдийн ёс суртахууны хариуцлагын асуудал нь зөвхөн улс төрчдөөс шалтгаалаад зогсохгүй, нөгөө талаас иргэдийн боловсрол, соёл, хандлагаас ихээхэн шалтгаадаг, хоёр талт харилцан хамаарал бүхий үзэгдэл, үйл явц юм. Жишээ авч үзье. Японд улс төрч эмэгтэй өөрийг нь дэмжиж дэвүүр тараасан ТББ-ын өмнөөс уучлалт гуйн сайдын суудлаасаа татгалзсан. Энэ улс төрч эмэгтэйд Япончуудын олонхи хэрхэн хандах вэ? Монголд үүн шиг уучлалт гуйж сайдын суудлаасаа татгалзсан эмэгтэйд манай иргэд сонгогчид хэрхэн хандах вэ? Энд ялгаа байдаг уу? Японы иргэд, сонгогчдын олонхи нь огцорсон улс төрчийг “мэдрэмжтэй, соёлтой, хүмүүжилтэй улс төрч гэж үзэж дараагийн сонгуулиар өмнөхөөсөө илүүтэйгээр дэмжлэг үзүүлдэг бол харин манайд ингэж огцорсон улс төрчийг “буруу зүйл хийсэн, алдаа гаргасан, ичихгүй дахиад гараад ирлээ, хүн мундсан биш гэх зэргээр дэмжихгүй байх хандлага илт давамгайлдаг явдал Монголын иргэд сонгогчдын нэг нуугдмал ноцтой дутагдал юм.

Иргэд, сонгогчдын зүгээс улс төрчдөд ёс зүйн хариуцлага тооцох арга, механизм, боломж ямар байгаа, олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүд, сэтгүүлчдийн эрх, үүрэг, иргэний нийгмийн байгууллагууд, мэргэжлийн эвсэл холбоодын зүгээс хяналт тавих, хариуцлага тооцох арга механизм ямар байх нь улс төрчдөд ёс зүйн хариуцлага хүлээлгэх үндсэн нөхцөл болно.

Улс төрчдөд хүлээлгэх ёс зүйн хариуцлага нь улс төрийн хариуцлага шиг сонгуулиар, эрх зүйн хариуцлага шиг гэмт үйлдлээр тооцогдохгүй бөгөөд хяналт нь өдөр тутмын, байнгын шинжтэй байж үр нөлөөгөө өгнө.

Олон нийтийн хэвлэл, мэдээллийн хэрэгслүүдийн төрөл, тоо, чанар хурдтайгаар өсөн нэмэгдэж буй өнөө үед иргэд сонгогчдын оролцоо нэн чухал боловч мэргэшсэн сэтгүүлчдийн эрэн сурвалжилж мэргэжлийн түвшинд хяналт тавих, асуудал дэвшүүлэх болон хариуцлага тооцох чадвар нэн чухал билээ.

Улмаар хүний эрх, байгаль орчин, хуулийн хэрэгжилт зэрэг олон асуудлаар улс төрчдийн үйл ажиллагаа, гаргаж буй шийдвэрт хяналт тавих эрх бүхий мэргэжлийн эвсэл холбоод, иргэний нийгмийн байгууллагууд, төрийн бус байгууллагуудад болон сэтгүүлчдэд үйл ажиллагаагаа явуулах нөхцөл боломжийг нь хуулиар сайжруулж өгөх шаардлагатай.

Ёс зүйн утилитаризмын үүднээс авч үзвэл: “Хүн бүр аз жаргалтай амьдрахыг хүсдэг”. Харин парламентын гишүүн дараахи хоёр асуултанд хариулах хэрэгтэй болдог. Үүнд:

“Би явал аз жаргалтай амьдрах вэ?”

“Би яаж бусдыг аз жаргалтай болгох вэ?” гэсэн асуултууд.

Эхний асуултыг жирийн иргэн өөртөө тавьдаг бол харин улс төрч хоёр дахь асуултанд хариулт олохын тулд л улс төрд орж ирдэг. Үүнийгээ бүрэн ухаараагүй, өөрийн баяжихыг улсын хөгжилтэй андуурдаг, алдаа оноогоо ёс зүйгээр бус хуулиар хэмждэг, түмэн олныхоо төлөө бус төрсөн хүүхдүүд, төрөлх компанийхаа төлөө явдаг “бизнесмен”-ний түвшний сэтгэлгээтэй хүмүүсийг улс төрд олноор нь оруулж буй явдалд улс төрийн намууд төдийгүй иргэд сонгогчид ч дүгнэлт хийхэд илүүдэхгүй.

Парламентын гишүүний эрх, үүрэг, ёс зүйн хариуцлагын өнөөгийн байдал, цаашдын чиг хандлага ямар байх вэ? Парламентын гишүүний эрх, үүрэг хууль, журмаар зохицуулагддаг. Харин ёс зүйн зөрчил дээрхи хууль, журамд тэр бүр тусгагдах боломжгүй. Хэрэв парламентын гишүүдэд ёс зүйн хариуцлага хүлээлгэж байгаа бол нөгөө талаас “урамшуулал” зайлшгүй байх шаардлагатай. Энэ урамшууллыг мөнгөн буюу материаллаг хэлбэрээр төр засгаас олгох гэхээс илүү ёс зүйн талаас нь сонгогчдын зүгээс, олон нийтийн мэдээллээр урамшуулах зэрэг оновчтой арга механизмууд тогтмол үйлчилдэг байх нь чухал. Үүнээс үүдэн тодотговол зохих нэг асуудал бол парламентын гишүүдийн хөдөлмөрт хэн, хэрхэн үнэлгээ өгдөг вэ? гэдэг асуулт юм. Гишүүдийн үйл ажиллагаанд тэдний хуралдааны ирцийг бүртгэхээс хэтрэхгүй шахам байна. Тухайлбал хэдэн хууль, ямар хууль санаачилсан, тэр нь ямар үр дагавар авчирсан зэрэгт үндсэндээ хариуцлага тооцдоггүй гэж болно. Парламентын гишүүн ямар нөхцөлд улс

төрийн болон ёс зүйн хариуцлагатай ажиллах вэ? Үүнд өгөх хариулт дараахь асуултуудтай нягт холбогдоно.

- Парламентад нэр дэвшин сонгогдсон зорилго?
- Зорилгоо хэрэгжүүлэх боломж? (эрх зүйн, эдийн засгийн, улс төрийн, нийгмийн, цаг хугацааны...)
- Зорилгоо хэрэгжүүлэх арга хэрэгсэл, арга зам?
- Зорилго нь сонгогчдын хэрэгцээ шаардлагатай нийцэж байгаа эсэх? зэрэг нь энэ бүхний эх үндэс юм.

Парламентын гишүүн нь төрийн түшээ, түмний төлөөлөл болж буйгаа ухамсарлан тойргийн явцуу эрх ашиг, нам бүлгийн эрх ашигт хөтлөгдөлгүйгээр ажиллая гэвэл наад зах нь улс орны өмнө тулгамдаж буй гол асуудлуудыг судлан тодорхойлж, эрэмблэх чадвартай байх, асуудлуудыг шийдвэрлэх боломжуудыг төрөлжүүлэн ялгах, боломж, бололцоонуудыг нэмэгдүүлэх арга судлан тодорхойлдог байх, асуудлаа шийдвэрлэх арга хэлбэрээ оновчтой сонгох мэдлэг, мэдээлэлтэй байх шаардлагатай. Хэрэв улс төрийн нам, бүлгүүдийн санал зөрөх аваас шийдвэрийн хамгийн оновчтой хувилбар дээр санал нэгдэх арга зам олох, гаргасан шийдвэр, авсан арга хэмжээ, хийсэн ажлын үр дүндээ цаг тухай бүрт нь үнэлэлт өгч, тайлагнаж, мэдээлж байх нь гишүүдэд “тойргоо услах” шударга бус үйлдлээс нь хэд дахин илүү үр ашиг өгнө.

Парламентын гишүүний ёс зүйн хариуцлагыг дээшлүүлэхийн тулд юуны өмнө:

- УИХ-ын гишүүний ёс зүйн дүрэмд өөрчлөлт оруулах, уг дүрэмд гарын авлага дагалдуулдаг олон улсын жишгийг хэрэглэх,
- Парламентын хуралдааны дэгийг шинэчлэн сайжруулах,
- Хувийн ашиг сонирхлын мэдүүлгийг буруу гаргасан, нуун дарагдуулсан гишүүдэд хүлээлгэх ёс зүйн хариуцлагын механизмыг оновчтой болгох,
- Олон улсын жишигт нийцүүлэн өнөөгийн байдлаар ямар ч эрх, үүрэггүй ёс зүйн дэд хороог ёс зүйн байнгын хороо болгох, бүрэлдэхүүнд нь парламент дахь намуудын төлөөллийг, ялангуяа сөрөг хүчний төлөөллийг хангаж байх,
- Парламентын гишүүдийг улс төрийн эрх мэдэл албан тушаалд томилохдоо тэдний ёс зүйн хариуцлагыг гол шалгуур болгож хэвших,
- Парламентын гишүүдийн ёс зүйн хэм хэмжээ, хариуцлагад олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслүүдийн үүрэг хариуцлагыг дээшлүүлэх гм.

Улс төрийн ёс зүйн хэм хэмжээг стандартчилж, кодекст оруулж болох уу? Үүний үндсэн зорилго нь юу вэ? Энэ нь легитимчлэл ба хариуцлагыг дээшлүүлэх, мэргэжлийн ур чадварыг дээшлүүлэх, ашиг сонирхлын зөрчлөөс сэргийлэх, авилга болон нөлөөллөөс холдуулах, эрх ашгийн эрэмбэ дарааллыг баримтлуулах, олон улсын жишигт нийцүүлэх зэрэг зорилготой⁵. Бичмэл бус хуулийг бичгийн хэлбэрт шилжүүлж хуульчлан сахих хэм хэмжээнд хөрвүүлнэ гэдэг арга зүйн хувьд тийм ч амар бөгөөд хялбар шийдэгдэх ажил биш гэдэг нь тодорхой. Гэвч нэг талаас харьцангуй сайн дурын шинжтэй ёс зүйн хэм хэмжээний өвөрмөц онцлогийг харгалзахын ялдамд түүний нөгөө талд буй олон зуун жилийн турш хүмүүсийн аж амьдралд заншил зуршлаар дархлагдсан, хэрэв хэрэгжүүлж чадвал нийгмийн харилцааг тохинуулахад өөр ямар ч арга хэрэглэх шаардлагагүй хүчирхэг зохицуулагчийн үүрэгтэй ёс зүйн хэм хэмжээний үүрэг, ач холбогдлыг бид дутуу үнэлж, хойш тавьж боломгүй байна⁶. Эцэст нь дахин сануулахад парламентын гишүүдэд нийгмийн зүгээс өгч байгаа үнэлэмж ёс зүйн хэм хэмжээгээр голлон үнэлэгдэж байдгийн учир өдгөө Монголын нийгэмд улс төрчдийн ёс зүйн хариуцлагыг дээшлүүлэх явдал төрт ёсны төлөвшилд төдийгүй ардчиллын бэхжилтэд ч нөлөөтэй амин чухал асуудал юм.

Abstract: An issue of responsibility for politicians' is the most widely expressed term, though unfortunately, unresolved one in contemporary Mongolian politics. In the article, we try to explore the importance of responsibility and accountability of politicians and to distinguish legal and ethical responsibilities of those elected officials in Mongolian political practice.

Abstract: An issue of responsibility for politicians' is the most widely expressed term, though unfortunately, unresolved one in contemporary Mongolian politics. In the article, we try to explore the importance of responsibility and accountability of politicians and to distinguish legal and ethical responsibilities of those elected officials in Mongolian political practice.

Ашигласан ном, материал:

Мэргэжлийн ба хэрэглээний ёс зүй, УБ., 2012

“Ардчилал-Нийгмийн хариуцлага” ЭШХ-ын эмхэтгэл. 2010

Аристотель. “Дээд суртахуун” Адмон. УБ., 2008

Д.Дэмбэрэл. “Ёс зүйт төр” УБ. 2011

Дачер Келтнер. Эрх мэдлийн парадокс, УБ., 2017

---

⁵ Д.Ундрах. Парламентийн ёс зүйн судалгаа ба хөгжил. МУИС, Политологи сэтгүүл 2015. #12 (419)

⁶ Мэргэжлийн ба хэрэглээний ёс зүй, УБ., 2012, 15-р тал.

- Ж.Жаргал. Тоталитаризмын тухай Х.Арендтын онолын баримтлал. УБ.2009
- Х.Наранжаргал. “Боловсролын засаглал дахь нийгмийн эгэх хариуцлага”
бодлогын форум. Глоб Интернэшнл төв. УБ. 2016.
- Ц. Даваадулам. Засаглалын үзэл баримтлал, нэр томъёоны тайлбар толь бичиг.
УБ., 2010
- Д.Ундрах. Парламентийн ёс зүйн судалгаа ба хөгжил. МУИС, Политологи
сэтгүүл 2015. #12 (419)
- УИХ-ын гишүүний ёс зүйн дүрэм
- Нийтийн албанд нийтийн болон хувийн ашиг сонирхолыг зохицуулах, ашиг
сонирхолын зөрчлөөс урьдчилан сэргийлэх тухай хууль